
GRAŻYNA MRÓZ*

Uwarunkowania nierównomiernego rozwoju społeczno-gospodarczego Jugosławii

Z wielu przyczyn wpływających na nierównomierność rozwoju społeczno-gospodarczego Jugosławii należy *ex equo* uznać: ogromne zróżnicowanie warunków naturalnych, przeszłość historyczną tego kraju, która z kolei wpływała w ciągu wieków na zróżnicowanie etniczno-demograficzne ludności, poziom życia gospodarczego i kultury materialnej oraz duchowej. Efektami natomiast są: współczesne zróżnicowanie demograficzne, regionalne różnice w rozwoju ekonomicznym, zacofanie i zapóźnienie niektórych republik i obszarów autonomicznych, bezrobocie pogłębiające się zwłaszcza od połowy lat sześćdziesiątych, migracje o charakterze ekonomicznym znane w literaturze jako wędrowki w poszukiwaniu pracy i chleba. Są to migracje zarówno wewnątrz krajowe, jak i zagraniczne.

Wymienione wyżej zagadnienia są zasadniczym przedmiotem rozważań lub częścią szerszej problematyki licznych publikacji takich autorów jugosłowiańskich, jak: K. Mihojović, I. Vinški, B. Bogoev, P. Marković, V. Klemenčič. Z polskich autorów zaś polityką rozwoju regionalnego Jugosławii zajmował się S.G. Kozłowski.

Podstawę opracowania stanowiły opublikowane materiały, które zebrałam w czasie pobytu w tym kraju. Są to wyniki spisów z lat: 1953, 1961, 1971 oraz niektóre dane ze spisu z

---

* Zakład Geografii Regionalnej, Instytut Geografii, WSP Kraków.

1981 r., które otrzymałam z Jugosławii. Ważnym źródłem były także wydawane przez Związkowe Biuro Statystyczne Biuletyny Statystyczne, a szczególnie opracowanie dotyczące rozwoju gospodarczego Jugosławii w latach 1950-1970 w podziale na republiki i obszary autonomiczne. Ponadto wykorzystano dane statystyczne zawarte w bieżących Rocznikach Statystycznych Jugosławii.

RÓŻNORODNOŚĆ WARUNKÓW NATURALNYCH

Geografowie jugosłowiańscy, a wśród nich A. Melnik (1958) wyróżniają na obszarze Jugosławii trzy zasadnicze regiony fizycznogeograficzne wpływające w bardzo różny sposób na rozwój gospodarczy kraju: zachodnią część Niziny Panońskiej, wybrzeże Adriatyku i obszar górzysto krasowy obejmujący 4/5 kraju, czyli prawie całe jego wnętrze.

Nizina Panońska, obszar równinny o dobrych glebach i łatwej komunikacyjnej dostępności, posiada najkorzystniejsze warunki zarówno dla rozwoju rolnictwa, jak i przemysłu.

Szczególnie trudne warunki dla rozwoju działalności człowieka istnieją w rejonie górzysto krasowym, zwłaszcza w jego wewnętrznej części, gdzie liczne doliny rzeczne, wąwozy, strome zbocza stanowią poważne utrudnienie komunikacyjne, a tym samym ograniczają możliwość lokalizacji zakładów przemysłowych.

Wybrzeże Adriatyku topograficznie nieco podobne do obszarów wnętrza cechuje przede wszystkim inny klimat (śródziemnomorski) umożliwiający rozwój turystyki i określonych działów produkcji roślinnej.

PRZESZŁOŚĆ HISTORYCZNA

Na tym zróżnicowanym terenie powstało po pierwszej wojnie światowej Królestwo Serbów, Chorwatów, Słoweńców i Czarno-

górców (późniejsza Jugosławia). Połączyło ono ze sobą ziemie i narody, które w przeszłości rozwijały się, kształtowały w bardzo zróżnicowanych warunkach społeczno-ekonomicznych i kulturowych, obejmując istniejące od końca XIX wieku państwo serbskie i czarnogórskie oraz ziemie wchodzące uprzednio w skład dwóch systemów państwowych Austro-Węgier i Imperium Osmańskiego. I tak np. Czarnogóra weszła w skład nowo powstałego państwa jako zacofana, pastersko hodowlana kraina, o społecznych warunkach organizacji plemiennych z wyraźnymi cechami patriarchalnej kultury. Natomiast południowe obszary dzisiejszej Jugosławii, tj. Kosowo i Macedonia, pozostawały aż do 1912 r. pod panowaniem tureckim.

ZRÓŻNICOWANIE ETNICZNE

Odmienne losy historyczne poszczególnych regionów wpłynęły na zróżnicowanie narodowościowe kraju. Jugosławia była i nadal jest państwem etnicznie niejednolitym. Największe zróżnicowanie narodowościowe występuje na obszarze Bośni i Hercegowiny, Wojwodiny, Macedonii oraz Serbii. Najbardziej jednolitym pod względem narodowościowym jest obszar Czarnogóry i Słowenii, a wskaźnik zróżnicowania socjoetnicznego osiąga w nich odpowiednie wartości 97,2 i 88,5. Ostatni spis (1981) wykazał, że najbardziej liczebnym narodem są Serbowie (36,3%). Udział ich jednak w ogólnej liczbie ludności kraju systematycznie maleje, podobnie jak Chorwatów (19,8%) i Słowenców (7,8%). Znacznie wzrosła natomiast ludność, którą w dwóch ostatnich spisach (1971, 1981) określono jako Muzułmanów (w sensie narodowości); w 1981 r. stanowili oni już 8,9% społeczeństwa całego kraju. Wzrost zaznaczył się również wśród ludności albańskiej (7,7%). Odrębną grupę stanowi ludność, która określiła się jako Jugosłowianie. Według spisu z 1981 r. stanowią oni 5,4%. Wobec tak ogromnego zróżnicowania narodowościowego niezmiernie ważnym dla Jugosławii był i jest nadal proces konsolidacji etnicznej kraju.

NIERÓWNOMIERNOŚĆ ROZWOJU I POZIOMU ŻYCIA EKONOMICZNEGO W OBRĘBIE REPUBLIK I OBSZARÓW AUTONOMICZNYCH

W skład nowo powstałego kraju weszły - jak już nadmieniono uprzednio - zarówno obszary stosunkowo dobrze rozwiniętego państwa austro-węgierskiego, jak i zacofane tereny Imperium Osmańskiego. W rezultacie tego na początku lat dwudziestych obecnego stulecia na obszar Słowenii, Chorwacji i Wojwodiny, które stanowiły mniejszą część jugosłowiańskiego terytorium i ludności kraju, przypadało aż 67% całości produkcji przemysłowej. Rozwój gospodarczy postępował bardzo powoli. Druga wojna światowa zahamowała i jeszcze obniżyła z powodu ogromnych strat poziom rozwoju gospodarczego Jugosławii. Spowodowały one dodatkowe zwiększenie różnic pomiędzy poszczególnymi regionami kraju. Gros bowiem działań wojennych koncentrowało się w regionach górskich, słabo rozwiniętych, na których istniała najsilniejsza działalność partyzantów, w skutek czego poniosły one większe straty w majątku narodowym i ludności.

DZIAŁANIA PAŃSTWA ZMIERZAJĄCE DO WYRÓWNIANIA DYSPROPORCJI W POZIOMIE ROZWOJU SPOŁECZNO-EKONOMICZNEGO REGIONÓW

Jednym z zasadniczych zadań wewnętrznej powojennej polityki Jugosławii była dążność do wyrównania dysproporcji gospodarczych poszczególnych regionów, szczególnie poprzez rozwój sektora II i III. Za najskuteczniejszą drogę uznano uprzemysłowienie, a inwestycje przemysłowe za czynnik wywierający najsilniejszy wpływ na przekształcenie nierównomiernej struktury regionalnej.

Wskaźnikiem obrazującym rozwój gospodarczy państwa jest tempo wzrostu dochodu narodowego, które dla Jugosławii za okres 1955-1970 kształtowało się na poziomie 8% w skali rocznej. Stawiało ją to w tym czasie w rzędzie krajów najbardziej dynamicznie rozwijających się.

Tabela 1

Średnioroczne tempo wzrostu dochodu narodowego brutto
w latach 1953-1979^a, 1978-1983^b
w republikach i obszarach autonomicznych

Średnio- roczne tempo wzrostu	Jugo- sła- wia	Bośnia i Her- cegowina	Czar- nogó- ra	Chor- wacja	Ma- ce- do- nia	Sło- we- nia	S e r b i a			
							Ser- bia ogó- łem	wła- ści- wa	Woj- wo- dina	Ko- so- wo
1953-70	7,2	6,2	7,8	7,2	7,5	8,2	7,0	7,1	7,0	6,6
1978-83	1,8	2,9	3,7	0,9	1,8	1,8	2,3	2,2	3,3	2,4

a) Ceny z 1966 r.

b) Ceny z 1972 r.

Ź r ó d ł o: Neki pokaziteli rozvoje..... s. 12.
Statistički Godišnjak Jugoslavije 1985 r. s. 471,
obliczenie własne.

Wysokie tempo dochodu narodowego wynikało z dynamiki rozwoju produkcji przemysłowej (12% w skali rocznej). Zarówno wzrost dochodu narodowego, jak i produkcji był spowodowany znacznymi nakładami inwestycyjnymi.

Jugosławia wchodząc w fazę przyspieszonego rozwoju stała wobec dylematu, czy realizować przyspieszony rozwój regionów zacofanych, czy też koncentrować nakłady w regionach już rozwiniętych. Próba jego rozwiązania prowadziła do ciągłych usiłowań realizacji obu celów przy różnie rozłożonych preferencjach w poszczególnych okresach. W rezultacie żaden z celów nie został w pełni zrealizowany. Ponadprzeciętne nakłady inwestycyjne zrealizowały bowiem w całym okresie dwa regiony rozwinięte: Słowenia i Chorwacja oraz dwa regiony nierozwinięte: Macedonia i Czarnogóra.

W procesie inwestowania można zauważyć, że w regionach słabo gospodarczo rozwiniętych istotną rolę odgrywały inwestycje produkcyjne. Szczególne miejsce miały nakłady na przemysł, które liczone w cenach stałych stanowiły w 20-leciu (1947-1966) około połowę całości nakładów inwestycyjnych (S.G. Koszowski).

Tabela 2

Inwestycje w republikach i obszarach autonomicznych
w latach 1950-1970^a i 1971-1980^b

Republiki i obszary autonomiczne	Inwestycje 1950-1970 mln din	Inwestycje na 1 mieszkańca		Przeciętna roczna stopa wzrostu inwestycji	Przeciętna roczna stopa wzrostu inwestycji 1971-80
		suma dina- rów	indeks Jugo- sławia = 100		
Jugosławia	403428	21893	100,0	7,1	6,5
Bośnia i Hercegowina	56027	17383	79,4	5,6	5,6
Czarnogóra	13323	28590	130,6	8,9	8,0
Chorwacja	95603	23070	105,4	7,0	6,2
Macedonia	32433	22840	104,3	7,3	6,8
Słowenia	54303	34132	155,9	7,8	6,5
Serbia og.	124511	45344	68,8	7,8	5,7
Serbia wł.	83760	17475	79,8	6,8	4,3
Wojwodina	30046	16446	75,1	8,7	7,8
Kosowo	10711	11123	50,8	8,0	10,5

a) Ceny z 1966 r.

b) Ceny z 1972 r.

Ź r ó d ł o: Neki pokaziteli razvoja..... s. 24.
Statistički Godišnjak Jugoslavije 1985 r. s. 422.
Obliczenia własne.

Wystąpiły również różnice w wewnętrznej strukturze nakła-
dów w przemyśle regionów rozwiniętych i nierozwiniętych.
W pierwszym z wymienionych regionów inwestowano w znacznym
udziale w grupę I przemysłów, tj. metalowy, maszynowy, budo-
wy okrętów, elektromaszynowy, elektroniczny i chemiczny, któ-
re mają charakter nośników postępu i pobudzają rozwój innych
gałęzi. W regionach nierozwiniętych inwestowano głównie w II
grupę przemysłów surowcowych (wydobywanie węgla, ropy naftowej,
wytwarzanie energii, metalurgia) oraz w III grupę, którą sta-
nowiły gałęzie przemysłu przetwórczego dające produkty sze-
rokiej konsumpcji (tekstylny, skórzany, spożywczy).

Tabela 3

Udział powierzchni uprawnej w stosunku do ogólnej powierzchni poszczególnych republik i obszarów autonomicznych

Republiki i obszary autonomiczne	Powierzchnia ogółem		Powierzchnia uprawna		Udział pow. uprawnej w ogólnej pow. republiki
	km ²	%	km ²	%	
Jugosławia	255 804	100,0	135 560	100,0	57,0
Bośnia i Hercegowina	51 129	20,0	25 850	16,4	50,5
Czarnogóra	13 812	5,4	5 340	1,9	38,6
Chorwacja	56 358	22,1	33 440	21,7	59,3
Macedonia	25 713	10,1	13 510	6,7	52,5
Słowenia	20 251	7,9	9 250	6,5	45,6
Serbia właściwa	55 968	21,9	27 800	27,5	49,7
Wojwodina	21 506	8,4	16 500	16,5	76,2
Kosowo	10 887	4,2	3 870	3,8	35,5

Ź r ó d ł o: Statistički Godišnjak Jugoslavije 1985 I.

Najszybciej rozwijał się przemysł ciężki, ponieważ główny nacisk położono na rozbudowę przemysłu środków produkcji; wiele uwagi poświęcono rozbudowie energetyki. Powstało szereg gałęzi przemysłu, które wcześniej praktycznie nie istniały, np. przemysł elektroniczny. Dynamicznie rozwijał się przemysł petrochemiczny, nawozów sztucznych, mas plastycznych, włókien sztucznych i farmaceutyczny. Drogą licznych reform społecznych i gospodarczych, realizacji szeregu planów oraz dzięki przeprowadzeniu kolejnych zmian w systemie gospodarowania starano się zniwelować różnice w poziomie uprzemysłowienia kraju. Zastosowanie szeregu rozwiązań mających na celu pomoc regionom słabo rozwiniętym (utworzenie "Ogólnego Funduszu Inwestycyjnego" i "Funduszu dla Rozwoju Regionów Słabo Rozwiniętych") nie zlikwidowało dysproporcji w rozwoju poszczególnych regionów.

Biorąc za podstawę stopień koncentracji przemysłu i odsetek ludności zatrudnionej w tym dziale gospodarki D.P. Rodić, wydzielił 6 regionów przemysłowych Jugosławii: 1. północno-zachodni (górnjej Sawy), 2. północno-wschodni (panońsko-belgradzki), 3. centralny (środkowo-bośniacki), 4. wschodni (morawski), 5. południowy, 6. adriatycki.

Z jego rozważań wynika, że znaczna koncentracja przemysłu zaznacza się prawie w całej Słoweni, w dużej części Wojwodiny w rejonie Belgradu, w okolicach stolic poszczególnych republik i obszarów autonomicznych oraz w szeregu opsztyinach położonych na wybrzeżu Adriatyku. Potwierdza to również wartość środków trwałych przypadających na głowę i mieszkańca w podziale na opsztyiny. Na wymienionych wyżej obszarach była ona 7-krotnie wyższa w porównaniu do centralnych górzystokrasowych terenów Jugosławii, zwłaszcza Kosowa.

Dysproporcje w poziomie rozwoju gospodarczego poszczególnych części kraju wynikają również ze zróżnicowanego poziomu rozwoju rolnictwa zdeterminowanego warunkami środowiska naturalnego. Świadczy o tym bardzo nierówny udział poszczególnych republik i obszarów autonomicznych w ogólnej powierzchni zie-

ni uprawnej. Na Czarnogórę i Kosowo przypada zaledwie odpowiednio 1,9% i 3,8% ogólnej powierzchni uprawnej Jugosławii. Natomiast dla Serbii właściwej odsetek ten wynosi aż 27%, dla Chorwacji 21,7%, a Wojwodiny 16,2%. W Kosowie powierzchnia uprawna stanowi zaledwie 35,5% całego terytorium, w Czarnogórze 38,6%, a w Wojwodinie aż 76,2%. W pozostałych republikach, obszarach autonomicznych stosunek ten kształtuje się w granicach 45-60%.

WSPÓŁCZESNE ZRÓŻNICOWANIE DEMOGRAFICZNE NA TLE ZMIAN ZACHODZĄCYCH OD 1948 ROKU

Specyficznym zjawiskiem dla Jugosławii było i jest ogromne zróżnicowanie demograficzne. Omawiając tę problematykę zwracam uwagę na zmiany zachodzące w zaludnieniu, w przyroście naturalnym, zmiany gęstości zaludnienia oraz na przeobrażenia w strukturze zatrudnienia.

W okresie od 15 marca 1948 r. do 31 marca 1981 r. liczba ludności kraju powiększyła się o 6,5 mln. Wzrost ludności w republikach i obszarach autonomicznych był bardzo nierównomierny. W Chorwacji, Słowenii, Serbii i Wojwodinie wynosił on 24%-36%, w Bośni i Hercegowinie, Czarnogórze i Macedonii 56%-66%, natomiast w Kosowie liczba ludności podwoiła się (wzrost wynosił aż 116%).

Średnio roczny przyrost ludności zmniejszył się z 230 tys. w pierwszym powojennym pięcioleciu (1948-1953) do 183 tys. w latach 1971-1981. Zmniejszenie się tempa przyrostu liczby ludności obserwuje się na całym obszarze Jugosławii, z wyjątkiem Słowenii i Kosowa. Zdecydowany spadek zaludnienia notowała Serbia właściwa z 62 do 42 tys. rocznie, Bośnia i Hercegowina (z 57 do 37 tys.) i Chrowacja (z 31 do 15 tys.). Średni roczny wzrost liczby ludności Słowenii powiększył się z 13 tys. do 16 tys., a w Kosowie aż dwukrotnie z 13 do 34 tys. Zmiany te spowodowane były w przypadku Słowenii zmniejszeniem się

przyrostu naturalnego, a zwiększeniem się roli migracji, natomiast w Kosowie wzrost zaludnienia wynikał głównie z przyrostu naturalnego.

Wyraźnie zmniejszył się również średni roczny przyrost naturalny z 259 tys. w okresie 1948-1953 do 197 tys. w latach 1971-1981, z wyjątkiem Kosowa, gdzie wzrósł z 19 tys. do 39 tys.; w pozostałych republikach i obszarach autonomicznych obserwuje się znaczny jego spadek. Wzrosło znacznie zróżnicowanie wielkości współczynnika przyrostu naturalnego w podziale na republiki i obszary autonomiczne. W pierwszym powojennym okresie wartość jego wahała się między 11% (Wojwodina, Słowenia, Chorwacja), a 24% (Kosowo), natomiast w ostatnim 10-leciu jego rozpiętość powiększyła się z 4% (Wojwodina, Chorwacja, Serbia właściwa) do 25% (Kosowo).

Tabela 4

Przyrost naturalny ludności Jugosławii w %

Lata	Jugosława	Bośnia i Hercegowina	Czarnogóra	Chorwacja	Macedonia	Słowenia	S e r b i a		
							właściwa	Wojwodina	Kosowo
1953	17,0	26,2	22,7	11,5	22,9	14,7	14,7	10,8	25,5
1961	12,0	22,4	19,4	9,5	18,6	7,0	7,0	6,5	28,5
1971	9,1	15,5	13,8	4,0	6,1	5,7	5,7	2,8	29,1
1981	7,5	10,8	11,4	3,5	5,5	3,6	3,6	2,2	25,2

Zróżnicowany wzrost liczby ludności wpłynął również na przestrzenne jej rozmieszczenie. Gęstość zaludnienia wzrosła z 61,9 osób na km² w 1948 r. do 87,3 osób na km² w 1981 roku. Różnice regionalne, jakie wykształciły się w przestrzennym rozmieszczeniu ludności, są znaczne. Były one wynikiem historycznej przeszłości, ukształtowania terenu, ale przede wszystkim wynikiem zróżnicowanego poziomu gospodarczego i demograficznego. Największy wzrost gęstości zaludnienia, prawie 2,2 razy

zanotowano w Kosowie (145 osób/km²). Tradycyjnie większą gęstością zaludnienia od średniej krajowej cechują się: Serbia wł. (101 osób/km²), Wojwodina (94 osoby/km²), Słowenia (93 osoby/km²). Bardzo mało osób na km² przypadało w Czarnogórze (42 osoby/km²).

Pomimo powolnie postępującego procesu starzenia się ludności niektórych regionów Jugosławii, obszary demograficznie młode dostarczały w każdym roku znaczną liczbę osób wkraczających w wiek produkcyjny i poszukujących pracy. W latach 1947-1980 utworzono około 4,4 mln nowych miejsc pracy. Stopa zatrudnienia wynosiła około 5%. Rozwój zatrudnienia nie był równomierny. W okresie 1947-1961 stopa wzrostu zatrudnienia wynosiła 7% rocznie. Potem nastąpił gwałtowny spadek zatrudnienia, po przeprowadzeniu reformy gospodarczej w połowie lat sześćdziesiątych do 1%, a po 1970 r. ustalił się na poziomie 4%. Warto podkreślić, że jakkolwiek wzrost zatrudnienia dokonany w gospodarce jugosłowiańskiej jest imponujący, to jednak osiągnięta stopa zatrudnienia nie jest wysoka (253). Najlepiej rozwinięty region Jugosławii Słowenia zatrudnia 427 osób na 1000 ludności, natomiast w Kosowie wskaźnik zatrudnienia wynosi zaledwie 105. Taka sytuacja powoduje, że jeden pracujący w Słowenii utrzymuje niewiele więcej niż jedną osobę, a w Kosowie na jednego zatrudnionego przypada aż dziewięciu utrzymywanych.

W omawianym okresie nastąpiły znaczne przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej społeczeństwa, co ilustrują przesunięcia w udziale ludności przypadającej na poszczególne sektory. W 1953 roku przeszło 70% czynnej zawodo-wo ludności Jugosławii zatrudnionych było w I sektorze. Jedyny wyjątek stanowiła Słowenia, gdzie udział ten przekraczał 54%. Następne lata to okres znaczących przemian w gospodarce jugosłowiańskiej. Zmniejszył się znacznie odsetek ludności aktywnej w I sektorze na rzecz sektora II i III. Było to spowodowane rozwijającym się przemysłem i usługami, głównie turystycznymi. Proces ten miał miejsce we wszystkich

Ludność czynna zawodowo w trzech głównych sektorach w latach 1953, 1971, 1981

Republiki	Sektor I			Sektor II			Sektor III		
	1953	1971	1981	1953	1971	1981	1953	1971	1981
Jugosławia	70,9	48,7	30,5	16,2	29,7	38,1	13,0	21,6	31,4
Bośnia i Hercegowina	73,0	52,6	27,4	15,9	28,2	43,5	11,1	19,2	29,3
Czarnogóra	70,6	46,5	18,5	14,4	26,2	38,5	15,0	27,4	52,7
Chorwacja	67,2	42,4	24,0	18,2	31,7	40,0	14,6	25,9	36,9
Macedonia	72,4	49,9	34,4	14,9	29,0	41,6	12,7	21,1	24,0
Słowenia	53,6	27,2	14,6	28,7	46,0	48,2	17,7	26,7	37,2
Serbia ogółem	75,6	55,7	38,6	12,8	25,6	33,0	11,6	19,3	28,4
Serbia właściwa	76,6	56,9	41,6	12,2	24,5	31,5	11,2	18,6	26,9
Wojwodina	71,4	48,0	32,4	14,9	30,1	37,0	13,7	21,9	25,6
Kosowo	78,6	58,8	29,2	11,7	23,9	36,4	9,7	17,3	34,4

Źródło: Razvitak stanovništva Jugoslavije, s. 153, 155.
 Statistički Godišnjak Jugoslavije, 1985,
 Obilježena včasne.

republikach i obszarach autonomicznych. W 1981 r. rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo objęło już tylko 30,5% czynnej zawodowo ludności Jugosławii. Dominujące znaczenie miał sektor II, na który przypadało 38,1% ludności aktywnej oraz sektor III, gdzie udział ten wynosił 31,4%.

MIGRACJE WEWNĘTRZNE

Przeludnienie agrarne, dynamiczny, ale nierównomierny rozwój przemysłu i usług oraz decentralizacja systemu zarządzania gospodarką narodową spowodowały znaczne migracje. Specyficzna struktura przestrzenna przemysłu Jugosławii oraz związany z nią układ pozarolnych ośrodków pracy determinował kierunki przemieszczeń ludności, która kierowała się do już istniejących lub nowo powstałych regionów i centrów miejsko-przemysłowych.

Nasilenie wewnętrznych procesów migracyjnych spowodowało spadek ludności rodzimej w republikach i obszarach autonomicznych. Wg spisu z 1971 r. 40% ludności Jugosławii mieszkało poza miejscem swojego urodzenia. Istniała ścisła zależność pomiędzy odsetkiem ludności rodzimej, a poziomem rozwoju gospodarczego. Obszary ekonomicznie rozwinięte cechowały się najmniejszym wskaźnikiem ludności rodzimej (np. Słowenia 53,8%) w wyniku napływu ludzi z obszarów mniej rozwiniętych (Kosowo 69,5%, Bośnia i Hercegowina 69,7%). Efektem przepływów było zróżnicowane saldo migracji poszczególnych republik i obszarów autonomicznych.

W 1953 roku tylko Serbia posiadała dodatni bilans migracyjny, o czym zadecydowała głównie reforma agrarna i akcja osiedleńcza w Wojwodinie oraz obecność na jej terytorium miasta stołecznego - Belgradu.

Kolejny spis (1961 r.) potwierdził tendencje przemieszczeń zaobserwowane w 1953 r.; w Serbii i Wojwodinie notowano nadwyżki przybyszów. Następnym spis (1971 r.) po raz pierwszy

wykazał dodatnie saldo migracji dla Chorwacji i Słowenii. Według ostatniego spisu zaś nadal obszarami imigracyjnymi są Serbia właściwa, Słowenia, Wojwodina oraz po raz pierwszy Macedonia.

W całym powojennym okresie regionami zdecydowanie emigracyjnymi były: Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra, Kosowo i do 1971 roku Macedonia.

Obszary napływowe i odpływowe w podziale na republiki i obszary autonomiczne dają bardzo ogólny obraz wewnętrznych przesunięć ludności Jugosławii. Trudno na tej podstawie wydzielić w ramach republik czy obszarów autonomicznych ważniejsze regiony czy centra napływu lub odpływu. Zmieniająca się w kolejnych spisach liczba jednostek terytorialnych (II stopnia opsztin) uniemożliwia dokonanie analizy przepływów migracyjnych na podstawie wielkości salda migracji. Druga trudność w obliczeniu bilansu migracyjnego według opsztin wynika z faktu, że statystyka jugosłowiańska podaje tylko liczbę napływu ludności do danej jednostki, nie podaje natomiast wielkości odpływu.

Dlatego wewnętrzne migracje ludności omówiono w oparciu o wskaźnik przesunięć zwany wskaźnikiem S_r . Wskaźnik ten został obliczony na podstawie następującego wzoru:

$$S_r = L_r^1 - \frac{L_R^1}{L_R^0} \cdot L_r^0$$

gdzie:

- S_r - przesunięcia ludności w całym badanym okresie,
- L_r^1 - rzeczywista liczba ludności w opsztinie na końcu badanego okresu,
- L_r^0 - rzeczywista liczba ludności w opsztinie na początku badanego okresu,
- L_R^1, L_R^0 - odpowiednia liczba ludności w republice lub na obszarze autonomicznym w końcu i na początku badanego okresu.

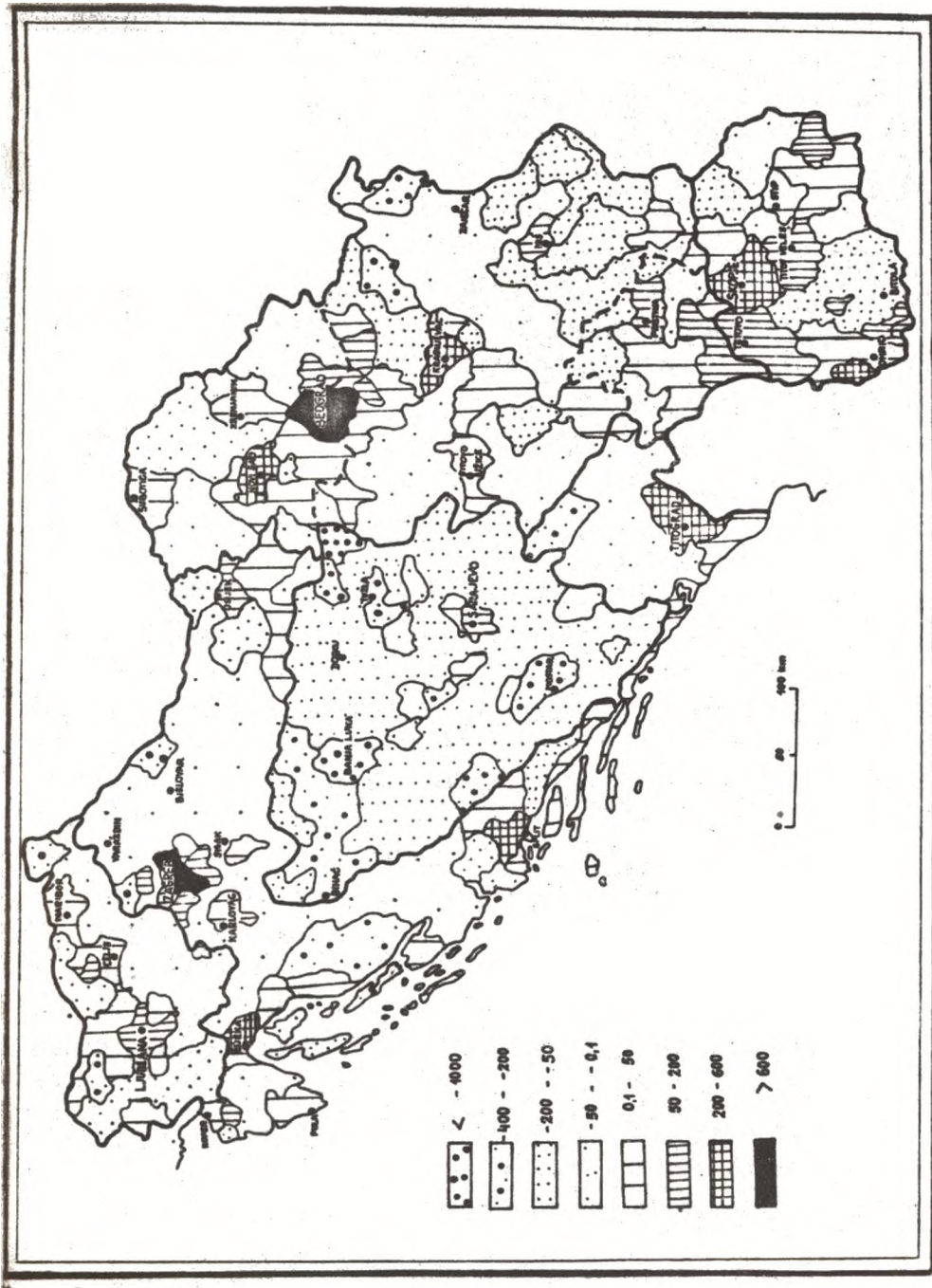

Fig. 1. Wskaźnik przesunięć (Sr) za lata 1971-1981, wg opszтин.

Wskaźnik S_r jest różnicą pomiędzy rzeczywistą a hipotetyczną liczbą ludności, jaka ukształtowałaby się, gdyby odsetek wzrostu ludności w danej opszynie był analogiczny do przeciętnego odsetka wzrostu w republice. Na kształtowanie się wskaźnika S_r wywiera wpływ wielkość przyrostu naturalnego oraz saldo migracji. Ujemna wartość wskaźnika oznacza, że nastąpiły przesunięcia ludności do innej opszyny, zaś wskaźnik dodatni pokazuje, że nastąpił napływ do danej opszyny.

W oparciu o przestrzenny rozkład dodatnich i ujemnych wartości wskaźnika S_r można wyróżnić w Jugosławii szereg regionów imigracyjnych (patrz ryc. 1). Najwyższe przesunięcia dodatnie wykazują wszystkie opszyny miejskie, będące siedzibami stolic poszczególnych republik i obszarów autonomicznych, oraz opszyny większych przemysłowych miast. Obszarami imigracyjnymi nadal są tereny uprzemysłowione (np. Północna Słowenia z Mariborem, Region Zagrzebia). W kilku przypadkach regionami napływowymi są opszyny, w których coraz większą rolę odgrywa sektor III (np. czarnogórskie wybrzeże Adriatyku), gdzie imigracja związana jest z rozwojem turystyki.

Zwraca uwagę rozległość strefy emigracyjnej, która stanowi przeważającą część obszaru Jugosławii. Obszarami odpływowymi w zdecydowanej większości były górskie i krasowe tereny kraju, czyli regiony słabo uprzemysłowione.

Zasadniczym czynnikiem kształtującym przepływy wewnętrzne i ich kierunki jest poszukiwanie dróg podniesienia poziomu życia, czyli czynnik ekonomiczny - podkreślał to bardzo silnie V. Klemenčić. Wynika to, jak już wielokrotnie wspomniano, z istniejącej dysproporcji w rozwoju gospodarczym tego kraju. Proces migracji polega więc w dużej mierze na przesunięciu siły roboczej z rolnictwa do pozarolniczej działalności produkcyjnej i usługowej, co wiąże się z przemieszczeniami ludności głównie ze wsi do miast oraz terenów mniej rozwiniętych na obszary uprzemysłowione i surbanizowane. Przyczyniło się to do znacznego wzrostu ludności miejskiej

z 3 688 tys. (21,7%) w 1953 roku do 10 427 tys. (46,5%) w 1981 roku. Podstawowym źródłem wzrostu urbanizacji była zatem imigracja ludności do miast głównie ze wsi, która aż do 1981 r. stanowiła 53% ich mieszkańców.

Najbardziej zurbanizowanym regionem Jugosławii jest Wojwodina, gdzie w 1981 roku 54,1% ludności mieszkało w miastach. Najszabiej gospodarczo rozwinięte obszary posiadają najniższy odsetek ludności miejskiej (Bośnia i Hercegowina 37,5%, Kosowo 32,5%).

Pod wpływem emigracji do miast dokonał się proces wzrostu ich prężności demograficznej, przy obniżaniu się jej na wsi. Dotyczyło to również wsi leżących na obszarach gospodarczo wysoko rozwiniętych, w których odpływ był tak duży, że znalazł swe ujemne odbicie w zasobach siły roboczej.

Tabela 6

Udział ludności miejskiej w %

Lata	Jugo- sła- wia	Bośnia i Her- cego- ra	Czar- nogó- ra	Chor- wacja	Mace- donia	Sło- we-	S e r b i a			
							ogó- łem	Ser- bia wł.	Woj- wo- dina	Ko- so- wo
1971	36,6	27,9	34,2	41,0	48,1	31,7	40,6	40,8	48,7	26,9
1981	46,5	36,2	50,7	50,8	53,9	48,9	46,6	47,8	54,1	32,5

Ź r ó d ł o: Statistički Godišnjak Jugoslavije 1985 r., s. 450.

BEZROBOCIE I MIGRACJE ZAGRANICZNE

Stały i systematyczny wzrost zatrudnienia doprowadził niestety do likwidacji rezerw siły roboczej. Wskazuje na to systematyczny wzrost liczby osób poszukujących pracy, która przekroczyła już 860 tys. (1984 r.).

Sytuacja w zakresie zatrudnienia stale się pogarsza. Wskazuje na to wyraźnie nie tylko wzrost ogólnej liczby bezrobot-

Tabela 7

Bilans migracyjny pomiędzy republikami i obszarami autonomicznymi
(Stan wg spisów w 1953, 1961, 1971, 1981 x r. w tys.)

Republika	1953			1961			1971			1981			
	Napż.	Odpż.	Saldo	Napż.	Odpż.	Saldo	Napż.	Odpż.	Saldo	Liczba ludn. w 1971 roku	Przyrost naturalny	Liczba ludn. w 1981 roku	Różnica
Bośnia i Hercegowina	80,5	246,3	-165,8	1095	368,8	-259,3	125,0	540,3	-415,5	3746	511	4116	-141
Czarnogóra	18,3	85,3	-67,0	24,3	99,0	-74,8	32,6	116,4	-83,8	530	70	583	-17
Chorwacja	181,8	249,4	-67,6	255,9	301,0	-45,2	352,2	332,2	+20,1	4426	202	4578	-50
Macedonia	34,5	58,5	-24,0	66,2	70,9	-4,8	77,8	84,1	-6,2	1647	261	1914	+6
Słowenia	45,4	62,2	-16,8	66,1	67,3	-1,2	93,4	61,2	+32,1	1727	119	1884	+38
Serbia ogół.	464,5	123,1	+431,3	836,4	451,2	+285,2	1003,0	551,0	+458,9	8447	787	9279	+45
Serbia wł.	-	-	-	370,0	240,7	+129,3	485,0	295,2	+189,7	5250	329	5666	+87
Wojwodina	-	-	-	410,3	136,0	+274,3	464,8	146,1	+318,7	1953	66	2028	+9
ŁOBOWO	-	-	-	56,1	74,4	-18,4	54,1	108,7	-54,6	1244	392	1585	-51

Ź r ó d ł o: Popis stanovništva 1961, 1971. Knjiga I, Statistički Godišnjak Jugoslavije 1985 r.

x Bilans migracyjny zestawiono na podstawie danych o miejscu urodzenia i stałego zamieszkania w chwili przeprowadzenia kolejnych spisów (1953, 1961, 1971). Ze względu na brak danych, szacunkowo, w oparciu o liczbę ludności i wielkość przyrostu naturalnego, obliczono bilans migracyjny dla 1981 r.

nych, ale również stopa bezrobocia. Oznacza to, że przyrost miejsc pracy nie pokrywa przyrostu rezerw siły roboczej pochodzącej zarówno z przyrostu demograficznego, jak i strukturalnego.

W dwóch regionach sytuacja jest szczególnie krytyczna, tj. w Kosowie i Macedonii, gdzie stopa bezrobocia wynosiła odpowiednio 37,1% i 27,7%. W wyjątkowo korzystnej sytuacji jest Słowenia, gdyż zauważa się tam spadek liczby osób poszukujących pracy, co jest ewenementem w skali kraju.

Poważny problem dla władz Jugosławii stanowi fakt, że w grupie osób poszukujących pracy znalazła się spora liczba młodych ludzi, którzy nie przekroczyli 40 roku życia (84%), posiadających fachowe kwalifikacje, a nawet dyplom szkoły wyższej.

Skutki różnic w poziomie rozwoju gospodarczego i demograficznego i związana z tym przedstawiona powyżej sytuacja na rynku pracy w poszczególnych regionach Jugosławii były jedną z głównych przyczyn emigracji zarobkowej.

Odpływ siły roboczej z Jugosławii za granicę w celach zarobkowych rozpoczął się już około 1954 roku i był skierowany przeważnie do RFN i Francji. To spontaniczne opuszczanie kraju w poszukiwaniu pracy i lepszych zarobków uległo nasileniu po podpisaniu umów dwustronnych z krajami imigracyjnymi po roku 1964 i przybrało szczególnie intensywny charakter po 1968 r. W wymienionych latach wyjeżdżało aż około 150 tys. osób rocznie.

Spis w 1971 r. zarejestrował 671 tys. obywateli jugosłowiańskich przebywających czasowo w celach zarobkowych za granicą oraz około 100 tys. członków ich rodzin.

Najnowszy spis z 1981 r. wykazał, że czasowo za granicą pracowało 577,8 tys. osób i pozostawało tam z nimi 237,4 tys. członków rodzin.

Udział poszczególnych regionów Jugosławii w okresowych migracjach zagranicznych jest specyficzny i bardzo zróżnicowany. Lepiej gospodarczo rozwinięte zachodnie i północne re-

Liczba osób poszukujących pracy (w tys.)
 Stopa bezrobocia (w %)

Republiki	Liczba osób poszukujących pracy				Stopa bezrobocia			
	1953	1960	1970	1980	1953	1960	1970	1980
	Jugosławia	82	159	320	761	4,3	5,3	8,3
Bośnia i Hercegowina	6	17	38	130	2,2	4,2	7,3	16,4
Czarnogóra	1	4	6	23	2,9	6,8	7,7	18,9
Chorwacja	26	43	47	76	5,2	5,5	4,9	5,5
Macedonia	10	21	56	113	9,1	11,3	21,6	27,7
Słowenia	10	8	47	10	3,6	2,1	3,1	1,3
Serbia ogół.	29	66	141	409	4,7	8,4	16,0	23,2
Serbia wł.	18	42	95	173	4,3	6,0	9,7	19,2
Wojwodina	9	13	30	74	5,2	3,8	7,4	13,5
Kosowo	2	11	16	62	5,3	15,5	31,0	37,1

Źródło: Statistički Godišnjak Jugoslavije 1962, 1975, 1984.
 Obliczenia własne.

giony Jugosławii cechowały się znacznie większym udziałem w migracjach okresowych niż pozostałe, słabo ekonomicznie rozwinięte obszary kraju. Najwięcej osób wyjeżdżało z Serbii wł. (24,1%), Chorwacji (23,4%) oraz Bośni i Hercegowiny (22%), najmniejszy udział w czasowym wychodźstwie posiadała Czarnogóra (1,6%) oraz Kosowo (4,6%).

Głównym i najważniejszym kierunkiem migracji jest RFN, Austria, Francja, Szwajcaria, Szwecja i kraje Beneluxu. Do wymienionych wyżej krajów kierowało się blisko 90% wyjeżdżających, pozostałe 10% udawało się do krajów zamorskich, głównie do Australii, Stanów Zjednoczonych i Kanady.

Reasumując rozważania stwierdzam, że pomimo znacznych wysiłków czynionych ze strony państwa mających na celu zmniejszenie i wyrównywanie dysproporcji w rozwoju społeczno-ekonomicznym poszczególnych regionów Jugosławii, poprzez zwiększenie nakładów inwestycyjnych, rozwój zatrudnienia pozarolniczego, cel ten nie został osiągnięty.

Analiza procesu rozwoju gospodarczego pozwala stwierdzić, że kraje na ogólnie niskim poziomie rozwoju mają większe trudności w wyrównywaniu różnic międzyregionalnych. Konieczność realizowania jak najszybszego rozwoju gospodarki stanowi w pewnym sensie zadanie konkurencyjne w stosunku do wyrównywania poziomu rozwoju w płaszczyźnie regionalnej. W Jugosławii ujawnia się między innymi ponadprzeciętnymi osiągnięciami gospodarczymi dwu najbardziej rozwiniętych republik Słowenii i Chorwacji. Efektem tego jest utrzymywanie się i powiększanie dysproporcji między regionami rozwiniętymi a nierozwiniętymi.

Pomimo że dynamika nakładów inwestycyjnych i zatrudnienia jest wyższa w regionach nierozwiniętych, to jednak nie zapewnia wyrównania różnic międzyregionalnych. Wpływa na to w znacznym stopniu sytuacja demograficzna tych obszarów oraz niekorzystna struktura ich gospodarki, wynikająca z przeszłości historycznej, jak i trudnych warunków naturalnych.

LITERATURA

1. Baučić I., 1978, Le Yougoslavie pays ol'émigration (Referat) Seminarium 5-11 III 1975 r. Buenos Aires.
2. Bogoev K., 1970, Politika brzeg razvoja nerazvijenih republika i pokrajina Ekonomist 1970 nr 2-3.
3. Breznik D., 1975, Unutrašnje migracije. Jugoslovenski Pregled 1975 br. 5, s. 169.
4. Dziewoński K., 1976, Wpływ migracji na systemy miejskie. Przegl. Geogr. 1976, z. 2.
5. Ginić I., 1972, Dinamika urbanizacije u SR Srbiji. Stanovništvo 1978, br. 1-2, s. 46-47.
6. Klemenčič V., 1974, Regionalne razlike im problemi demografske in posolitvene strukture. I Slovenski. Demografski Simpozij. Ljublijana.
7. Kozłowski S.G., 1982, Polityka i rozwój regionalny Jugosławii, PWN, Warszawa - Łódź.
8. Marković P., 1974, Migracije i promene agrarne strukture. Centar za sociologiju sela i grada i prostora. Zagreb.
9. Mahailović K., 1970, Aktuelna pitanja nerazvijenih produkcija Jugoslavije. Ekonomski Institut, Beograd.
10. Mróz G., 1983, Migracje a zmiany w przestrzennym rozmieszczeniu ludności Jugosławii (w latach 1953-1971). Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP z. 88, Prace Geograficzne 10. Kraków.
11. Mulia T., Problemi zaposlenosti u Jugoslavije Stanovništvo, 1979-81, br. 1-2.
12. Neki pokazitelji razvoja Jugoslavije, socialistickih republika i autonomnih pokrajina 1950-1970, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1971.
13. Vinski I., 1972, Regionalna podjela društvenog proizvoda Jugoslavije 1968-1985. Ekonomski pregled 1972 nr 1-2.